

איך להיות ייחודי בתוך המסגרת הישיבתית

ישנו דיון שהתפתח ביני לבין חברי, ואבקש לשמוע את דעתכם. לפי דעתי, המסגרת של הישיבה מגבילה אותי ואינה מאפשרת לי למצות את כוחותי ולפרוץ קדימה. הישיבה מעמידה תכנית קבועה לפיה אמורים כולם להתנהל פחות או יותר - ללמוד מסכת מסוימת, בקצב אחיד ובאותה צורת לימוד, זמני סדרי הלימוד והתפילות שווים לכולם, ובד"כ סגנון הבחורים בישיבה די דומה. אך לי נראה שהתבנית הקבועה חונקת אותי וגורמת לי להרגיש אחד מתוך מאות. חברי חולקים על דעתי ואינם מבינים מה החיסרון בלהיות כמו כולם, אדרבה, הם רואים את ההיצמדות לכללי הישיבה כעיקר ההצלחה של בחור ישיבה. סברתי וקיבלתי כי מסגרת מחייבת היא הכרחית, אבל עדיין בכדי להשקיע את כל הכוחות במלוא המרץ, אני זקוק לאתגר אישי ולא להיות 'עוד אחד', ואינני מוצא את הדרך הישרה לאזן בין הדברים.

האישי בין תלמידי החכמים שהגיעו לדרגות רמות בלימוד התורה ובעבודת השם. וניתן ללמוד מכך, כי ישנם מרחבים גדולים להתפתחות אישית שאינה מוגבלת ע"י המסגרת, אלא דווקא מתוך המסגרת הישיבתית ניתן לפתח את הכוחות הפנימיים המיוחדים לכל אחד. לכן ראוי לעסוק במציאת הפן האישי של סגנון הלימוד אליו הינך נמשך, ולהשקיע בו רבות וע"כ להתקדם. (גם השיעורים בישיבה נועדו ליישר את השכל, ולכוון את הבחור לדרך לימוד ישרה ע"י ת"ח בעל ניסיון שיועד להבחין בין סברה ישרה לסברה עקומה, ומשכיל להעמיד סוגיה על בוריה כראוי, ומלמד כיצד ללמוד)

גם לגבי תפילה יש הבדלים בין בני האדם, והיא דוגמא לצורך במסגרת. במשך קרוב לאלף שנה מזמן מתן תורה עד זמן אנשי כנסת הגדולה, היה כל אחד מתפלל בנוסח משלו, דוד המלך תיקן לברך בכל יום מאה ברכות מאות שנים קודם שתיקנו אנשי כנסת הגדולה את נוסח הברכות שבידינו, וכל אדם היה מוצא בכל יום מאה דברים עליהם היה מודה ומשבח את בורא העולם. כאשר ראו חז"ל צורך לתקן נוסח קבוע, היה זה חיסרון שהאדם לא מוציא את מילות התפילה מתוך פנימיותו אלא חוזר על נוסח קבוע, אמנם בתקנתם יש מרחב המאפשר לכל אחד למצוא את ההרגש המיוחד אך ורק לו, וכתב הנפש החיים (ב יג) 'וכל מבין יבין, דלא אתי אנש על יבשתא שיוכל לתקן תיקון נפלא ונורא כזה... שמעת שתקנוה עד ביאת הגואל לא היה ולא יהיה שום תפילה בפרטות דומה לחברתה'.

יסודות אלו תקפים גם בשאר חלקי עבודת השם כמו קיום המצוות, דקדוק הלכה, לימוד המוסר, שבת ומועדים, וכו', וגם בשאר ענייני דרך ארץ וצרכי הגוף אין אחד דומה לחבירו.

כאשר האדם פועל לפי תכונותיו שלו, הוא מרגיש סיפוק ושובע, ע"י הוצאה לפועל של הכוחות והכלים המיוחדים הטמונים בו. ולכן נחוץ עד מאד שכל אחד יכיר ויהיה מודע לתכונותיו ולמעלותיו ויתבאר אותם בצורה נכונה לעבודת השם. גם תכונות או נטיות נפשיות שאין להם קשר ישיר לעבודת השם, יש לנתב אותם בצורה נכונה ולהוציא אותם אל הפועל בצורה נכונה ולא להתעלם מהם, וישתלבו בתכלית החיים של עבודת השם המיוחדת לכל אחד. מי שנמשך במיוחד לחיי חברה ומדאג את הצורך הזה, ימצא את עצמו מרוקן וללא כוחות נפש לעשות ולפעול לפי רצונותיו. מאידך אם יתמסר לנטיה החברתית, ייגרר ולבלות את זמנו בשיחות סתמייות וארוכות עם חברים ללא תכלית, ואף ייסחף לפטפוטי סרק עמוק אל תוך הלילה או בשעות הסדרים... אכן, כוחות אלו ניתנו לו בכדי שתהיה דעתו מעורבת עם חברים בהבנת הסוגיות ובקשרים חברתיים בריאים המועילים לו ולאחרים, ואת השיחות על דא ועל הא יקיים ב'מיעוט שיחה' לפי הצורך, וכך יכולים להיות שני בחורים, אחד טוב לו עם עצמו ומספיק לו קשר עם כמה חברים, והשני יש לו קשר עם חצי מהישיבה (ועם החצי השני פשוט לא מצא זמן ליצור קשר...), ושניהם עובדים את השם כראוי כל אחד לפי תכונותו.

כללו של דבר, המסגרת נועדה לשמש כמעטפת טובה בה כל אחד יוכל למצוא את ייחודיותו ולנצל את כוחותיו המיוחדים, אין צורך שכולם ידעו במה אתה מיוחד, זה עלול לייאש אותך, וזה לא יתן לך סיפוק אמיתי, הדרך הנכונה היא לחיות עם הכרה פנימית באופן שהאדם נהנה ומסופק מעצמו ואינו נזקק להערכה של אחרים (למרות שיש צורך בהערכה חברתית - היא אינה יכולה להיות מקור ההערכה העצמית, אלא כתוספת חיובית להרגשה האישית). הסיפוק מניצול הכוחות והוצאתם אל הפועל בדרך הנכונה הינו השמחה הגדולה ביותר, מההצלחה ומימוש האישיות העצמית הייחודית שלך.

אכן, עולם הישיבות מיוסד על סדרי הישיבה ועל מסגרת אחידה לכולם. המסגרת אינה רק כלי הנתון ביד המנהלים הרוחניים בישיבות כדי להחזיק את המסד ולשמור על האוירה הכללית, אלא יש לה למסגרת תפקיד יסודי חשוב מאין כמוהו בעיצוב דמותו של בן ישיבה. כאשר בחור מקבל על עצמו את עול המסגרת, הוא משתחרר מההתמודדות והמלחמות הפנימיות סביב ההתנהלות והתפקוד היומיומיים. איננו נזקק להחלטה ובחירה מחודשת בכל יום אם הוא מעוניין לקום בזמן ואם הוא חפץ ללמוד או לא. אין לו לבטים אודות שעות הלימוד, ולא על דרך הלימוד, אלא הכל מסודר מראש וזאת נקודת פתיחה טובה מאין כמוה. מי שאינו נצרך להשקיע כוחות בבחירה מחודשת מה לעשות היום, האנרגיות שלו ממוקדות סביב ההתקדמות העיקרית - באיכות הלימוד, בהבנה, בהתמדה וכל כיו"ב, והצלחתו קרובה הרבה יותר.

ובעצם זאת התועלת העצומה של ההרגל. לכל אדם יש 'נקודת בחירה' אישית. לאדם שהתחנך בחינוך חרדי אינו מתמודד עם ניסיונות של חילול שבת, אלא בדקדוק בהלכות שבת, ובלימוד ההלכות. תחום ההתמודדות בד"כ הינו סביב ניסיונות של לשון הרע, ביטול תורה וכדומה, וזאת נקודת הבחירה שלו. ההתקדמות היא בהעלאת נקודת הבחירה למקום גבוה יותר ע"י הרגלים. כאשר האדם נוהג לאורך זמן לפי בחירתו, הוא מתרגל שאותם דברים שעמדו לפניו כניסיון, נעשים כדבר פשוט המצוי מתחת לנקודת הבחירה שלו.

המסגרת הישיבתית אותה העמידו גדולי ישראל בדורות האחרונים, נועדה לתת לבחור מעטפת רוחנית בסיסית, שעל ידה יוכל לנצל את ימי הבחורות ולבנות את עצמו במגוון תחומים - בהבנה ובידיעת התורה, בקשר עם בורא העולם, במידות טובות - בתוך חברה איכותית שאין כדוגמתה בכל העולם, ובה מקדישים בחורים בגיל צעיר את מיטב שנותיהם לבניית אישיות בריאה ולהתקדמות רוחנית המעצבת את דמותם לכל חייהם. למרות שלכאורה אין לבן ישיבה משכורת חודשית ולא תעודה מקצועית, בכל אופן כל בחור מקבל בבואו בברית הנישואין עזרה לבסיס כלכלי כלשהו (ע"י ההורים) על מנת להתחיל לנהל את חייו ולהקים משפחה בצורה נאותה. וזאת תופעה ייחודית לבני הישיבות מתוך מגמה לתמוך בהם ע"מ להמשיך את העליה של שנות הישיבה ולבנות בית בדרך התורה ללא צורך לצאת לשוק העבודה המרובה בניסיונות ובהשפעות זרות.

לאחר שנגענו על קצה המזלג בתועלת שבמסגרת הישיבתית, ננסה לדון בדברים שהעלית, ולבחון האם ניתן למצוא את הייחודיות שבכל אחד בתוך המסגרת וגם לפרוץ קדימה, או שהמסגרת מונעת וכובשת את ההתקדמות האישית.

לכל אדם יש תכונות אופי המיוחדות אך ורק לו, מעלות וכשרונות, וכלים מיוחדים שמרכיבים את אישיותו ונועדו לעבוד את הקב"ה ולהרבות כבוד שמים בצורה שונה וייחודית המתאימה רק לו. אין אדם דומה לרעהו לגמרי בתכונותיו, כפי שאינו דומה בצורת פניו, וכדברי חז"ל (תנחומא פנחס י) 'כשם שאין פרצופותיהם שוין זה לזה, כך אין דעתם שוין זה לזה, אלא כל אחד ואחד יש לו דעת בפני עצמו'. וכתב הרמח"ל (דרך השם ב ג) 'נמצא לכל איש ואיש מבני האדם חלק מיוחד בנסיגין ובמלחמת היצר, והוא פקודתו ומשאו בעולם הזה, וצריך לעמוד בו כפי מה שהוא'.

הבדלי התכונות בין בני האדם משפיעים גם על צורת הלימוד וההבנה בלימוד התורה (כמבואר בספר אור ישראל פרק ל), וגם רמת הכשרון וצורת החשיבה משתנים בין איש לרעהו. כל אחד לומד את הסוגיא באופן אחר. אם נתחקה אחר דרכיהם של גדולי ישראל, ניתן למצוא הבדלים גדולים בסגנון הלימוד ובאופי

דימוי עצמי

אני לומד בישיבה יוקרתית, ובה המון בחורים מוצלחים ואיכותיים, אך אינני מרגיש חלק מהאווירה הכללית. אין בי שום דבר מיוחד, סתם עוד בחור בין כולם. אני קם בבוקר בהרגשה שאינני מוסיף לאף אחד כלום וגם אם לא אהיה בישיבה לא אחסר לאף אחד, ובמשך היום אני מוצא עוד כמה הוכחות לתחושות אלו... כתוצאה מהמחשבות הללו הטורדות את מנוחתי, המוטיבציה ירדה וכמעט איננה... וכך כל היום מתנהל בעצלותי ובלי שמחה. לאחרונה נראה לי שלחברותא לא איכפת מתי אני מגיע, ואולי זאת תוצאה של האפרוריות שעוטפת אותי בשבועות האחרונים. שאלתי היא כיצד מקבלים מעמד וחשיבות בחברה.

שורש הדימוי עצמי הנמוך נובע לפעמים דווקא ממידות טובות וישרות. אדם עדין נפש ובעל מידות נאצלות מקבל את עובדת היותו לא מושלם וכי יש לו עוד הרבה דרך בה עליו להתקדם בחיים, כהנחת יסוד. ואילו כלפי אחרים אינו מחפש את החסרונות אלא רואה את המעלות, ולפעמים חוסר האזיון והאמת שבמבט זה מביא לתוצאה שלילית. התודעה של אדם המתרגל לראות רק את חסרונותיו משתקת אותו, מרוקנת את מצב הרוח ואת שמחת החיים, ואינה מאפשרת להתפתח ולהתקדם.

השינוי של הדימוי העצמי היא מלאכה רבה שאינה נעשית ונגמרת ביום אחד, ונציין כמה דברים שבכוחם להשפיע על הדימוי העצמי.

(א) הכרת המעלות - הכן רשימה בכתב בה תמנה לעצמך את כוחותיך ומעלותיך, הן כוחות שהקב"ה חנן אותך בהם כמו כשרונות ותכונות טובות, והן מעלות שקנית לעצמך בעבודתך האישית. הקדש לך זמן ומחשבה ותנסה לחוש שהיך מזדהה ומרוצה עם המתנות הללו. מידי פעם יש לקרוא רשימה זו, להוסיף עליה יתרונות וכשרונות ואף דוגמאות מתוך היומיום ("היום הבגלתי", "הצלחתי לסכם סוגיה שלימה", "שיניתי לחברי את היום ע"י מחמאה סמויה"). וכדאי להתרחב למגוון תחומים בהם ניתן למנות מעלות ויתרונות, שיעמדו לנגד עיניך.

(ב) להתנהג בנכבדות - סגל לעצמך התנהגות מכובדת דהיינו לבוש מסודר, התנהלות רגועה ומחושבת, אכילה מכובדת, דיבור עדין, והכלל האמור בפרקי אבות - "איהו מכובד המכבד את הבריות" וכל כיו"ב. במקרים הפוכים של דימוי עצמי גבוה מידי, עלולים לבוא עי"כ לידי גאווה, אולם כאשר האדם מנמיך את עצמו, עליו לגרום לעצמו להכיר במעלותיו, ע"י התנהגות התואמת את מחשבותיו החיוביות אודות עצמו, והמעשים החיצוניים שיפיעו על הפנימיות כנודע. אולם יש לנהוג בתבונה, ולא לנהוג בשום אופן בהנהגות חיצוניות זרות שאינן אלא הצגה (מלבד הלעג שילעגו לך אחרים, תלעג אותה לעצמך ותוסיף לנחיתות הקיימת...). אלא לאמץ הנהגות של נכבדות התואמות את דרגתך האמיתית כבחור בעל ערך ותפקיד.

(ג) לימוד תורה חי ואיכותי - החזון איש (אמונה ובטחון ד' יב) כותב כדלהלן: "שפלות הנפש אינה דבר ממשי וחיובי רק אפיסה ושלילה, נטול האור של צחצחות הנפש, ואשר רפואתה בטוחה בעמלה של תורה, ואור התורה מחייהו. כללו של דבר: מי שחש בשפלות יעסוק בתורה הרבה עד שישנן שכלו וילאה גופו, וכאשר יקנה תורה הרבה, והשפלות תמס תהלק, ושב ורפא לו".

(ד) התנהלות חברתית טובה - אחד מהצרכים הבסיסיים של האדם הוא הצורך בחברה. על מנת להיות מקובל בחברה, יש לך להיות מעורב בדעתך עם הבריות. אל תסתגר בתוך עצמך ותצפה שיבואו לדבר איתך, אלא מנסה למצוא את הדרך לשוחח עם אחרים, להעריך אותם ולפרגן להם, להקדים בשלום אחרים. מאידך אין להרבות ביוכחים, ולא להיפגע מכל אירוע ומכל מילה. אין לעסוק בחשבונות של הבל שרובם אינם נכונים, כגון למה אמרו משפט זה ומדוע התייחסו לפלוני לנפך, ולמה חברך מיהר ולא ענה או שלא היה לו זמן בשבילך. וכבר הבאנו בעבר את עצותיו של בעל מכתב מאליוהו להתנהלות נכונה בתוך חברה.

הדברים שהוזכרו דורשים מחשבה ופעולות מעט קשות שיתכן ולא הורגלת אליהם, אולם בהמשך יקל עליך הדבר וייעשה להרגל, עד שלא תזדקק לעבודה מאומצת בדברים אלו. תוכל להרגיש טוב עם עצמך, ולא תהיה זקוק להערכת הסביבה, ותימצא שמחה וסיפוק בעזרת ד'.

לימוד העיון

שלום וברכה. אציג את עצמי כבחור בשיעור א' שלאחר כחצי שנה בישיבה גדולה עדיין לא מתמודד עם סדר א'. אני מתאמץ להגיע בזמן וללמוד 'לפי הספר', אך הסדר ארוך ולא נגמר... פעם אחר פעם אני חש צורך עז להפסיק, וגם באמצע הלימוד יש בי ציפייה מתי יגמר הסדר. ניסיתי להגדיר את נקודת הקושי, ומצאתי שאני פשוט משתעמם. ברוך ה' את הגמרא אני קולט בתוך זמן קצר, ואח"כ מנסה לפתוח עוד ספרים, אבל אינני מוצא טעם בקריאת הרבה מפרשים או מראי מקומות ומהר מאד מאבד ענין. מסביבי בחורים מלאי חיות שקועים בסברות ובהגדרות, מתווכחים ומתרחבים בסוגיה עד שאינם שמים לב שהזמן עובר, והקנאה אוכלת אותי. כשרונותי אינם נופלים משל חברי, ואעפ"כ אני רחוק מהם מאד ומרגיש כאילו יש בי איזה חיסרון נסתר שמעכב אותי מלהצליח כמותם.

אשמח לשמוע (או יותר נכון לקרוא...) את נקודת מבטכם על צורת הלימוד הנכונה בסדר א', ואולי אגלה את הדרך המתאימה לי בלימוד העיון ואמצא מנוח לנפשי.

ההרגשה שהיך מתאר בהחלט אינה קלה ולא נעימה, ולא מפתיע שהיא משפיעה ומפריעה את מהלך יומו וסדר עלייתו של כל אחד, ובוודאי אינה תורמת להתקדמות רוחנית. אין שום מקום להתעלם מתחושות אלו, אלא יש צורך מידי להקדיש זמן ומחשבה ולנסות להביא לשינוי המבט שלך על עצמך, ולבנות את הדימוי העצמי בצורה אמיתית ובריאה.

אמנם, השאלה שהצבת בסוף דבריך אינה מדויקת, שכן אע"פ שהמעמד החברתי הוא נתון חשוב, אך הפיתרון לקושי לא יושג ע"י השקעה במעמד החברתי, אם קטן אתה בעיניך, כך תהיה גם בעיני חבריך והמעמד שלך לא ישתנה. אולם אם תשקיע בעצמך, הדימוי העצמי שלך ישתנה ויתפתח, וממילא גם תקנה את מעמדך הראוי לך ולא תהיה אפרורי ונדוש. ובעצם, לאחר מכן תגלה שמחסני הכוח שלך מלאים ושוב אינך תלוי במעמד החברתי כמעט.

רבינו יונה (שערי העבודה) כותב: **הפתח הראשון שידע האיש העובד ערך עצמו, ויכיר מעלתו ומעלת אבותיו וגדולתם וחשיבותם אצל הבורא יתברך... ויאמר: אדם גדול וחשוב כמוני היום שיש בי כמה מעלות טובות רמות ונישאות ושאי בן גדולים מלכי קדם... על כן האיש העובד ידע תמיד להשיג ערכו.**

תלמידי ר' ירוחם ממיר מביאים שהיה רגיל לומר בזה הלשון: כמה גרעיותא יש באדם המתהלך בעולם ואינו יודע את חסרונותיו, שהרי אינו יודע מה עליו לתקן, אולם גרוע מכך אדם החי את חייו ואינו יודע את מעלותיו (עלי שור ח"א עמ' קסט).

אם נתבונן בעצמינו נראה, כי כל מחשבה וכל פעולה שלנו נובעת מידיעותינו ומתפיסת העולם שקנינו לעצמינו. לדוגמא אדם שרגיל להביט בעין טובה על סביבתו, ידון לך זכות את מי שפגע בו בקלות, ואילו הנרגן שרואה סביבו המוני חסרונות עם מעט יתרונות ביניהם, יתקשה לשפוט לטובה כל מעשה שנעשה סביבו ואף לא ימצא לנכון להודות ולשבח את רעיו וקרוביו בדרך כלל. אמנם, הגורם המשפיע ביותר על תפיסת העולם של האדם, היא התפיסה שלו על עצמו, מי שסבור שהוא אדם טוב ורצוי, יש בו יחודיות ושילוב של מעלות שהקב"ה צרף רק אצלו, יחשוב את מחשבותיו ויעשה את מעשיו לאור השקפה זו ובהתאם לרמת החיוביות שהוא חש כלפי עצמו. וכמובן אדם שמביט על עצמו במבט שלילי, יתאים את עצמו למהלך זה, והגם שידע אלו מעשים חיוביים ואילו שלא, בכל אופן יתיר לעצמו בכמה אופנים תגובות לא נכונות שהרי הוא כזה וכזה...

דימוי עצמי גבוה אינו שייך לגאווה כלל וכלל, אלא שעל מנת להוציא לפועל את הכוחות הטמונים בכל אחד ואחד, עליו להכיר את מעלותיו וכשרונותיו. ובוודאי שמלבד ההיכרות העצמית, נוסכת הידיעה על המעלות כוחות וחיוניות, מרץ וחשק לקום ולפעול, ולהוציא את היכולות מן הכוח אל הפועל. אכן, מכאן ואילך יש לעצור ולתת את הדעת שכשם שיש לכל אחד מעלות, ישנם תחומים בהם הוא לא מושלם, ואולי גם קצת חסרונות... ואין סיבה לאדם להתנשא ולראות את עצמו בעל זכויות יתר מעל חבריו. כשרונות ומעלות הן מתנה מולדת וגם יתרונות והישגים שהגיעו אחר עמל ויגיעה אינם אלא בסייעתא דשמיא, וכבר אמרו חכמים "אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך כי לך נוצרת" (אבות ב ח), ומפרש רבינו יונה "עדיין אתה בתחילה, ומתי תשיג עד האמצע ועד הסוף, כי התורה ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים. ואין השגת האנוש יכולה להגיע אל הקצה האחרון... כי לך נוצרת - הקדוש ברוך הוא לא המציאך יש מאין רק לעשות תורתו... משל לבעל חוב שפרע את חובו וכי מחזיקין לו טובה על כך..."

גדולה, וכן הקצב האיטי של הלימוד בעיון עשויים להכביד ולהקשות, לכן ראוי לדעת את הכללים הבסיסיים ללימוד נכון בישיבה גדולה וכיצד להתפתח בצורה ישרה.

המציאות אותה תיארת דומה לתיאוריהם של בחורים רבים שאינם מוצאים את עצמם בלימוד העיון. בישיבה קטנה בה יש יד מכוונת של רבני הישיבה, בד"כ לומדים היטב ומוצאים סיפוק והנאה בלימוד, אולם אופי הלימוד העצמאי בישיבה

המגמה הכללית בלימוד העיון

המגמה העיקרית החשובה ביותר שיש להעמיד בדרכי הלימוד, הינה מציאת טעם וחייבור פנימי לכל סוגי הלימוד. שנות הבחורות המוקדשות ללימוד מתוך שקיעות וללא עול של בית ופרנסה, עם הרבה מרץ נעורים ודחיפה פנימית להתקדמות, מאפשרות לקנות את החיבור הפנימי וההנאה מהלימוד. החיבור ללימוד מגיע רק כאשר לומדים מתוך הבנה ברורה של הסוגיה. אין הכוונה להגיע להבנה שכולם מבינים או לחידושים מרשימים, אלא להבנה האישית של כל אחד ואחד, שעמל על מנת לדעת היטב את הגמרא עד שתתיישב על הלב. ככל שהבחור מוצא את מקומו הנכון וצורת הלימוד המתאימה לו בהקדם, כך יוכל להגיע לקנין אמיתי בלימוד ולהיות תלמיד חכם מופלג. אמנם, הדרך אינה קצרה. ההתרגלות ללימוד עיוני בפרט ולימוד מקיף בכלל היא תהליך שכל אחד עובר לפי הקצב שלו, וכאשר הולכים בדרך ישרה, מגיעים בס"ד גם לדרגות שהיו נראות בתחילה מעבר ליכולת ההשגה.

מהו לימוד עיוני

ראשית עלינו להגדיר מהו לימוד עיוני, ולהבחין בינו לבין הלימוד בבקאות. איננו מתיימרים לקבוע כללים אחידים ללימוד עיון מפני ש'אין דיעותיהם שוות', ולכל אחד צורת ההבנה המיוחדת לו, אלא להעמיד קוים כלליים השווים לכל נפש.

לימוד עיוני אינו נמדד בכמות קטנה של דפי גמרא מול כמות מפרשים גדולה עם הרבה 'רייד'... לימוד של הרבה מפרשים וקריאת מראי מקומות הוא לימוד בבקאות, במקום בקיאות בדפי גמרא לומדים בבקאות שיטות רבות של מפרשים. פעמים שריבוי הפירושים והשיטות מבבל את הלומד ומשאיר אותו נבון בין בתרי הסוגיה. כמוכן לימוד עיוני אינו נמדד ב'לדבר בלימוד' רבות סביב אותה נקודה, כאשר הדיבורים אינם מובילים למסקנות ברורות. לימוד עיוני נכון הוא העמקה והבנה ישרה של יסודות הסוגיה, שתחילתו בכניסה הראשונית לסוגיה. יש ללמוד במתינות ובסבלנות, ולא לקרוא את דברי הגמרא במרוצה, אלא לשים לב לכל פרט בשיבוש הדעת, להתבונן בדברים ולמצוא כיצד הם מתקבלים על הדעת ולסדר אותם בצורה ברורה. ההבנה, ואופן העיון וההעמקה משתנים משיבה לשיבה ומלומד ללומד, וכל הדרכים נכונות רק כאשר הם מבוססות על הבנה ישרה וברורה של דברי הגמרא.

ההבדל בין הבנה שטחית להבנה מעמיקה קיים בכל תחום ובכל נושא בו מתעניינים. ילד שראה גשם יורד, מסתכל כלפי מעלה ויכול להסיק שכאשר מופיעים עננים יורד גשם והם הסיבה לגשם. אולם אם יתבונן מעט לעומק יעלו שאלות רבות מאליהן. הוא יראה שלא בכל פעם שמופיעים עננים יורד גשם, וישים לב להבדלים בין העננים. ישאל את עצמו מדוע מגיעים העננים דווקא בחורף, ממה הם עשויים וכיצד נוצר מהם גשם. כך גם שונה ההבנה המעמיקה בדברי הגמרא מההבנה השטחית. ניקח לדוגמה את תחילת מסכת בבא קמא בה מובאים ד' אבות נזיקין, ומסתפקת הגמ' אם דינם של תולדות הנזיקין כדין האבות או שדינם שונה (- תולדותיהן כיצא בהן או לאו כיצא בהן). ומדמה הגמ' לאבות ותולדות של מלאכות שבת בהם דין התולדות כדין האבות, וכן לאבות ותולדות הטומאה בהם דין התולדות שונה מדין האבות. בפשטות ישנה השוואה בין שני סוגים של אבות ותולדות והספק לאיזה מהם דומים אבות ותולדות נזיקין. ככל שמעמיקים ומנסים למצוא את המאפיינים של כל הלכה, מתבוננים מה ההבדל בין תולדות שבת לתולדות הטומאה ומה הצד השווה ביניהם לאבות נזיקין, מגיעים להבנה יסודית מה מוגדר כאב ומהי תולדה, ומה אופן העמדת האבות והתולדות בכל תחום - בשבת, בטומאה ובנזיקין. וכך דנים ומבינים את המשך הסוגיא בה מפרטת הגמרא את כל אבות נזיקין ותולדותיהם ומנסה למצוא סיבה לחילוק דיני בין האב לתולדה ובין הנושא של נזיקין לשאר הנושאים.

לימוד מתוך רוגע ובישורת ההיגיון מחדד את הלומד לעיין בדברים ולשאל שאלות. כדרך שהגמרא עצמה מעמיקה בדברי המשנה מקשה ומתרגמת, בונה וסותרת. וכפי מידת הדקדוק של הגמרא בהבנת דברי המשנה כך עלינו לדקדק בהבנת דברי הגמרא. הגמרא מבררת מה טעמו ונימוקו של כל מ"ד במשנה, במה נחלקו ומה הנפק"מ בין השיטות, וכך יש לדקדק גם בדברי האמוראים, לשאל מאי טעמא אמר מר הכי ומ"ס אמר מר הכי, ובמאי פליגי, ולמאי נפק"מ.

כמו"כ יש לשים לב שהלימוד יהיה מתוך חיבור אישי לדברים. יש לצאת מנקודת הנחה שהתורה היא חכמה אלוקית עמוקה שירדה לעולמינו בלבוש שתואם את מידתנו. הלימוד אמור להתיישב על הלב, יש היגיון וסדר בדברי הגמרא, ועלינו למצוא בתוך ההבנה שלנו הנימוקים והטעמים יהיו ברורים ומתקבלים מתוך הבנה אישית והזדהות עם הקושי שבקושיה ועם ההרווחה וההקלה שמביא התירוץ. כשלומדים בצורה זאת במתינות ראויה - שהקושיה תהיה קשה לגמרי ורק אז להמשיך אל התשובה, ולא עוברים את התשובה עד שיסור הקושי שבקושיה. המוח מתחדד לשאל את השאלות הנכונות על דברי הגמרא בדומה לשאלות שהגמרא שואלת על המשנה, וכך מתפתח השכל וההבנה מתרחבת בצורה ישרה ונכונה.

לאחר שהגדרנו באופן כללי את 'לימוד העיון' עלינו לברר כיצד מיישמים את הדבר באופן מעשי, ומגיעים לחיבור פנימי ועמוק ללימוד. **השלב הראשוני - הכרת מבנה הסוגיא** לעיתים נוטים לומדי ה'עיון' בראשית דרכם לגשת אל הגמרא בחשדנות, ומיד עם תחילת קריאת לשון המשנה והגמרא שואלים ומסתפקים על כל נקודה - מדוע נכתב כך ולא כך, ומה החידוש או משושים את הדברים לנאמר במקום אחר ומקשים מאי בינייהו, וכל כיו"ב. פעמים רבות השאלות נכונות ויש להידרש אליהן, אך לא בתחילת הסוגיה. יש לדעת ולזכור תמיד כי ההיכרות הראשונית עם הסוגיה צריכה להיבנות בצורה מסודרת ומדורגת

השלב הראשוני - הכרת מבנה הסוגיא

לימוד לימוד העיון במתינות ובעיון עוברים ללימוד הראשונים. כפי שזכרנו גם לימוד המפרשים תלוי באיכות ולא בכמות, עדיף לימוד יסודי ומעמיק של חלק מדברי הראשונים מאשר לימוד שטחי של ראשונים רבים. הגה"צ רבי דב יפה זצ"ל סיפר על בן ישיבה שאמר לחזו"א שהוא לומד גמרא עם כל הראשונים, ענה לו החזו"א שא"כ את כל הראשונים אינו לומד כראוי.

לימוד הראשונים והאחרונים

לאחר קליטת תמונה ראשונית ברורה של מבנה הסוגיה בכללותה מגיע שלב הליבון וההעמקה. חוזרים ומתחילים ללמוד שוב את הגמרא במתינות, תוך התבוננות בכל פרט ובכל חידוש. כעת הזמן לעורר את תשומת הלב לשאלות המתעוררות תוך כדי הלימוד, ולנסות לנתח ולפתח דרכם את הבנת עומק הסוגיה. חשיבות מרובה יש לאותן השאלות המתעוררות ללומד תוך כדי לימודו, ולחלקים בהם הוא מתקשה במיוחד, היות ונקודות הענין המיוחדות לו הם יסוד החיבור הפנימי שלו לסוגיה, וחשובות יותר משאלות שניתן למצוא בספרי מראי מקומות. ע"י שאלות אלו בונה כל אחד את ההבנה האישית שלו בסוגיה לפי סגנונו ומתנת כשרונותיו היחודיים.

ממילא, גם בירור הקושיות ומציאת התשובות אמורים להיות על זה הדרך. אין למהר למצוא תירוץ ע"י ספרי מראי מקומות או לשאול מיד את הלומדים או המשיבים לפני שהקושיה יציבה - תן לעצמך לחוות את השאלה, עד שחוסר ההיגיון או הסתירה בדברים ייצור אכפתיות וסקרנות אמיתית למצוא מנוחה בידיעת התשובה. או אז, כשתצליח למצוא תשובה - מתוך הספרים או מפי אחרים, תתלווה שמחה ונחת רוח ותגלה אור חדש בהבנת הסוגיה לעומק נוסף. בוודאי ובוודאי כשמגיעים להבנה עצמית ויישוב הקושיות מתוך העמלה וההתבוננות בדברים, מחוברים יותר לדברים, ויש תרון בתשובה זו מעיון בספרי האחרונים. אמנם, חשוב מאד לדקדק היטב ולבחון את התשובה מכל צדדיה, אם נכונה היא וגם ישרה, אחר שסו"ס בתחילת הדרך יתכן לדמות מילתא למילתא שלא כהוגן, ואפשר שברק התשובה מסנוור ומחשיך את אור האמת.

אכן, יתכן והלומד יצעד בדרך זו וילמד היטב את פשט הסוגיה פעם פעמיים ושלוש, והדברים ייראו מובנים ומתקבלים על ליבו, ושום שאלה לא תתעורר ולא תפריע לו בדרכו. מעתה יש לו לבחון אם באמת הכל ברור ומובן, או שהסתפק בהבנה שטחית שאינה עונה על השאלות האמיתיות. ניתן לבדוק את מידת ההבנה והישרות בסוגיה ע"י עיון בספרי מראה מקומות, לעיין בכמה שאלות (שאינם תלויות בידיעות מסוגיות אחרות שאינן יודע) בלי להמשיך אל התשובות, ולהשוות את הבנת הספרים להבנת - האם קושיהם קשה גם לך, האם יש לך תשובה הגונה לשאלותיהם, ואם אכן תענה על רוב השאלות אות הוא כי למדת בצורה ישרה ומעמיקה. אך אם תמצא ששאלות אלו אמיתיות אלא שעדיין לא הגעת אליהן בהשגתך - נסה להבין ולהתקשות בעצמך באותן קושיות באופן האמור לעיל עד שתגיע לתירוץ ולהבנת חדשות בסוגיה. בצורה זו הינך מרחיב את אפיקי הדעת והעיון בגמרא, ע"י קנין הסברות והידעיות לעצמך - בהבנה שלך, בסדר ובהדרגה נכונה.

לצורך בירור הקושיות ומציאת התשובות לשאלות המתעוררות, ניתן להיעזר בספרי מראי מקומות וללמוד את דברי הראשונים והאחרונים העוסקים בענין, או לגשת אל רבני הישיבה ושאר הלומדים לברר וללכך את הקשיים והנושאים המדוברים בסוגיה. ככל שההקדמות של יסודות הסוגיה יהיו תפוסים בידו של הלומד, כך ניתן לנתח בצורה טובה את השאלות ולמצוא ביחד את המענה והיישוב לספקות ולקושיות. הדרך להפיק תועלת מהדיבור בלימוד היא התלמידות והתרגולות במידת 'שמיעת האזן' שהיא אחד מקניני התורה. התורה שבעל פה נמסרת מרב לתלמיד ותלויה בכוח השמיעה ('הגר"א ישי' ו ט), וכמו שאמרו חכמים בסדר עולם (פ"ל) "עד כאן היו הנביאים מתנבאים ברוח הקודש, מכאן ואילך, הט אונן ושמע דברי חכמים". הטיית האזן משמעותה התכופות והקשבה לדברי הרב בנכונות לקבל את הדברים. אין הכוונה לקבלה עיוורת ללא הבנה, אלא להתמסר ולהתאמץ להבין את ההיגיון שבדברים ולנסות ליישב אותם על הלב. על ידי שמיעת דעות וכיוונים אחרים בסוגיה, משיגים את אופני החשיבה וכוסר הניתוח של החברותא, וכ"ש של הרב שהוא ת"ח ובעל ניסיון, ונפתח פתח להתרחבות ועמקות בלימוד.

כמו"כ, בתוך 'שבעה דברים בחכם' אותם מנו חז"ל במשנה (אבות ה ז) מנו גם 'שואל כענין'. גם לשאול שאלות צריך שכל מחשבה וחכמה... אם תסמן ברורה וברור תחילה בינך לבין עצמך מה מובן לך ומה לא, ואיזה פרט ברצונך להבין - או חסר לך מידע, או הינך רוצה לדון בסברה ובהיגיון - תגיע מהר למחוז חפצך, וכמובן גם תעמוד במדרגתך האמיתית של אדם חכם ששואל כענין. המשנה מסיימת - 'וחילופיהן בגולם' - מי שמשליך את כל מצוקותיו בסוגיה על ראשו של החבר או הר"מ בערבוביה, בציפייה שיסדר לו את הראש, והיו תוצאותיו ים המלח... בד"כ מבוקשו לא יעלה בידו אלא יוסיף מבוכה על מבוכתו וקרנו תרד בעיני רעיו ובעיני עצמו מחמת בהילות וחוסר סבלנות.

ההתמדה והרצף

כפי שהקדמנו המגמה העיקרית בלימוד העיון נתונה להשגת טעם וחיבור פנימי ללימוד, ומי שמגיע לחיבור אמיתי ללימוד יכול לשקוד על תלמודו ברציפות במשך שעות בלי להביט בשעון. אמנם הדרך העולה בית א-ל אינה תהליך של התקשרות פנימית מתוך התמסרות לשקיעות בלימוד וניתוק מהרגלי נוחות, ויהיו בו קשיים ונסיונות. לא כל העיתים שוות, והסוגיות אינן מושכות באותה מידה, ועם מודעות למצבים המתחדשים ולהתמודדות הנדרשת בלי להתעלם מהקשיים, בונים את הקשר כראוי.

הקושי הראשון בו נתקל הלומד הוא ההכרח ללמוד בהתמדה (והוא הקנין הראשון בקניני תורה לפי המדר"ש) - הסדר התחיל בניסיון ללמוד היטב, אך הגמרא קשה, הפרטים מורכבים והסוגיה עמומה מאד. לחילופין יתכן והגמרא מובנת מיד וכן דברי הראשונים, אך לא נמצא נושא מעניין בסוגיה שמאתגר לפתח אותו ולעיין בו. במצבים כאלה מתעורר הרצון לצאת החוצה 'להתאוורר', וידוע לבעלי ניסיון שלעיתים מחירה של הפסקה זו גבוה... מצד שני הראש אינו צלול ואין טעם וחשק להמשיך באותו קצב חדגוני ומיושב. מה עושים?

אדם שידוע מראש שבמסלול הליכתו הוא אמור להיתקל במכשולים, אינו נבהל כאשר התרחיש מתרחש, ואינו פורש מהדרך מיד, אלא מחשב מסלול מחדש מתוך היצמדות למטרה. בהקדמה למתן תורה משה רבינו מגלה לכלל ישראל את המהלך - "אם עתה תקבלו עליכם - יערב לכם מכאן ואילך, שכל התחלות קשות". משרע"ה מודיע כי היציאה מאיזור הנוחות להגיע אל התורה כרוכה במאמץ ובעמל, מפני שאין דברי תורה מתקיימים אלא במי שממית עצמו עליה (ברכות סג). החזו"א באגרותיו (א ג) מנחה ומגלה מהי המיתת - "הנטיה מפשוטו של החיים לעומקו של החיים, לתוך תוכם של החיים, כל שהאדם מרבה בשבירת המידות מרבה חיים וכי" (יעוי' שם ההמשך ובמש"כ בגנות מדת העצלות). הטיה זו אינה קלה כלל ודורשת מאמץ כנגד הרצון למנוחה ולהימנעות מטירחה ועמל, אך זאת מובטח לנו שעיקר הקושי בהתחלות - בכניסה אל עולם התורה. וככל שהקבלה והנכונות עמוקים בנפש האדם כך הדרך לעריבות המובטחת קצרה יותר.

ובעצם העמל מתאים לאדם, כמו שנאמר - 'אדם לעמל יולד'. אדם שאינו עמל וחותר להגיע ליעד מתוך התגברות על מכשולים ואתגרים, חייו חסרי טעם ותכלית. אנשים בכל העולם עמלים ועובדים בקושי רב בכדי להשיג יעדים שהציבו לעצמם - יש שלומדים מקצוע שנים רבות ובשעות הערב מוסיפים עבודות מהצד בכדי לממן את הלימודים ובלבד שיוכלו להתפרנס בכבוד, יש שעובדים תחת עול קשה ומעמסה רבה, על מנת להנות מיגיע כפם לאחר מכן, וכך היא דרך העולם. אשרינו מה טוב חלקנו מה שאנו עמלים ומקבלים שכר, ובכל צעד שאנו מתקדמים בעמלנו אנו קונים לעצמנו שלימות הנפש, ו'על הדרך' זוכים לטעם אמיתי בתורה. בודאי שאת ההרגל ללמוד ברציפות לא קונים ביום אחד, ולשם כך נדרשת השקעה ראשונית שיש בה גם קשיים. אם יש בכוחך להתחיל את הסוגיה מחדש, או למצוא נקודת ענין ע"י דיבור בלימוד עם מי שמצוי עבר בעומק הסוגיה ויכול לפתוח לך פתח לעומק הדברים, זאת ההזדמנות שלך להתקדם במהלך המיוחד שאין דומה לו של הנטיה אל תוך תוכם של החיים, שבאמצעותה התורה מתקיימת ונקבעת בעמקי נפשך.

מאידך, במצבים מסוימים יש צורך למעין 'איפוס' באמצע הסדר, וכאשר ההפסקה נערכת בדעת ובהשכל היא מקבלת את הפרופורציה הנכונה, ומביאה לתוצאות חיוביות ולא להיפך. כשאתה נפגש בדילמה שכזאת באמצע סדר, ראשית - עצור והפעל את המחשבה ואל תגיב מיידית. נסה באמצעות דימיון מודרך לחשב כיצד תרגיש אם תתגבר על הצורך לצאת - האם תצליח לחזור ללימוד, או שההימנעות רק תוסיף לחץ על הקושי הקיים, ומי שלוקח אחריות על עצמו ולא פועל מתוך אינסטיקט, ראוי לסייעתא דשמיא בהחלטתו.

חשוב להדגיש שלימוד מפרשים אינו עומד לעצמו, אלא מהווה נדבך נוסף בהבנת דברי הגמרא שהם הבסיס והיסוד של הסוגיה. הראשונים והאחרונים באו בדבריהם ללבן היטב את דברי הגמרא, שהיא התורה שבעל פה שנמסרה למשה רבינו בסיני, וכל הנידונים ההלכתיים מאז ועד היום בנויים על הבנה יסודית ועמוקה של דברי הגמרא, ותכלית העיון בדבריהם להגיע לבירור הגמרא וכלל הסוגיה, ומגמה זו יש ללמוד להעמיד לנגד עיניו בעיון ובהעמקה בדבריהם.

ככלל - שמענו מהגאון רבי בונם שרייבר שליט"א (ישלח ד' דברו וירפאהו) - את דברי הראשונים יש ללמוד בעיון ולדקדק בהם במידת האפשר כמו בדברי הגמרא, אולם דברי האחרונים נועדו לסייע בהבנת הגמרא והראשונים, ואם מנסים למצוא הסבר או יישוב בדברי האחרונים ואותו פירוש וחיזוק אינו ברור דיו ואין הלומד מוצא נחת ומרגוע לנפשו בהבנת הגמרא והראשונים ע"י אותו הסבר, יש לחפש את ההסברים המתאימים ללומד לפי הבנתו ונטיית נפשו, ולא להתעקש להישאר צמודים לספר מסוים. וכך היה אומר הגאון רבי שמואל רוזובסקי זצ"ל - אינך חייב למצוא תשובה לכל שאלה, איננו עובדים "בקבלנות" בלימוד הסוגיות ואיננו עומדים ברמה כזאת שיכולים להבין כל דבר. אכן - החובה מוטלת על הלומד לחלק ולברר מה מובן ומה לא מובן בסוגיה, וכאשר הדברים מסודרים כך - זאת בדיוק ההבנה שלך במקום שלך.

חידושי תורה

אין ספק שאחת התשוקות הגדולות המתעוררות אצל הלומד באופן טבעי פונה אל ההצלחה לחדש חידושי תורה המלהיבים את הלב ומדגישים את חלקו המיוחד של הלומד בתורה הק'. במאמרי חז"ל ובדברי רבותינו הרבו בשבח חידושי תורה בהרבה מקומות - א' בתנא דבי אליהו (רבא פ"א) - "אשרי מי שמחדש דברי תורה על פיו, דומה כמי שמשמיעין אותו מן השמים, ואומר לו הקדוש ברוך הוא, בני בית המדרש הגדול שלי שלך הוא, שנאמר יבחר א-להים חדשים". בפנים יפות בפרשת בחוקותי הביא - "והאר"י ז"ל כתב בפסוק לא יהיה בך עקר, היינו כשאדם מחדש חידושי תורתו הן הן תולדותיו". ובנפח"ח (שער ד פ"ב) האריך במעלת חידושי תורה וז"ל - "וכ"ש חידושין אמיתים דאורייתא המתחדשין ע"י האדם. אין ערוך לגודל נוראות נפלאות ענינם ופועלתם למעלה. שכל מלה ומלה פרטית המתחדשת מפי האדם. קב"ה נשיק לה ומעטר לה. ובבנה ממנה עולם חדש בפ"ע. והן הן השמים החדשים והארץ החדשה שאמר הכתוב".

בנסותינו להעמיד את יסודות לימוד העיון שבאמצעותו דברי תורה פרים ורבים ועיקר ההתפתחות של חידושי תורה היא בסדר א', מתבקש לברר את ענינם וגדרם של 'חידושי תורה', ואת שייכותו אליהם לפי ערכיו.

אבי הישיבות רבינו הגר"ח מוואלווין זצ"ל העמיד וקבע מסמרות בביאור ענין חידושי תורה, וז"ל (כתר ראש אות נו) - "חידושי תורה נקרא כל מה שלומד יותר ומתבררים הדברים מחוורים אצלו. כ"ו שאתה ממשמש בהם כ' אתה מוצא בה טעם. וכשמרבה לחזור נתבאר בזה טעמים ופירושים שנתחדשו, וזה נקרא חידושי תורה בין שהוא מחדש או אחר כי ביצת הדבר לאור". החזו"א באגרותיו (א ד) הוסיף דברים על דברי הגר"ח זצ"ל וז"ל - "רשיה שאין עומק התורה שבע"פ מתגלה אלא אחרי רב השקיעה והעמל, כל המתגלה נקרא חידוש" (יעין שם בכל האגרת ובאגרת ב), ובחידושי על יו"ד (רג) כתב - "נרתע אני מדבר של חדוש בטבעי, והפשטות היא תמיד האמת. ואמרו שאין לומר דבר שלא שמע מרבי".

הרי לנו דאין ענינם של חידושי תורה לסלול דרך חדשה ולהמציא רעיונות מהפכניים בסוגיה בבחינת 'דברים שלא שמעת און מעולם', אלא עצם החזרה על הדברים בחתירה למצוא טעמים ופירושים להבנת הסוגיה המתיישבים על הלב והוצאתם לאור, מייצרת חידושי תורה. ההארה שמאירים דברי התורה מתוך ההבנה של הסוגיה, היא היא החיות החדשה של התורה ואלו הם חידושי תורה - ההבנות שנתחדשו אצל הלומד. וממציו למדים מתוך דברי החזו"א שאחר שאנו לומדים את תורת ה', גילוייה והבנתה תלויים בהארה שבאה כתוצאה מהעמל. לכן פשוט שאין להעמיס על הגמרא ועל דברי הראשונים את רעיונותינו והיגיונו, אלא יש לנסות להבין את כוונתה וחכמתה של התורה, וכך נזכה לאמיתתה של תורה. כך אמרו חז"ל - 'ואפילו מה שתלמיד ותיק עתיד לומר לפני רבו, כולו נאמרו למשה בסיני, שנאמר 'יש דבר שיאמר ראה זה חדש הוא' חבירו משיב עליו כבר היה לעולמים" (ויק"ר כב א), מבואר כי חידושי תורה הם הוצאת ההבנות העמוקות של התורה הטמונות וגנוזות בעמקי לבבות ישראל מעת נתינת התורה, ולגלותם לאור עולם. ההולך בדרך זו קונה חלק בתורה עד שנעשית 'תורתו', וימצא את אשר איוותה נפשו והעתירה - "ותן חלקינו בתורתך".

ממילא, הדעה הרווחת לפיה יש להפנות את ההשתדלות והעמל בסוגיה, למציאת יסוד מהפכני ומחודש שראוי לאומרו כשיעור כללי בישיבה, אינה אלא טעות של שטחיות המסיטה את הלומד מהדרך הישרה של לימוד התורה. אדרבה, כל הבנה טובה וישרה שמשיגים בלימוד מקדמת את הלומד ומקנה לו חלק בתורה, וככל שהלומד מתרגל בלימוד הדרך נעשית קצרה להגיע לעומק התורה. המציאות מוכיחה שרק על ידי התבוננות ובהירות בפרטי הסוגיה הקטנים ובחילוקים הדקים בין השיטות והסברות, מגיעים לבהירות והבנה ולחידושים אמיתיים ועמוקים.

משא ומתן בלימוד

הזכרנו לעיל שכאשר מתעוררות שאלות בשלב ראשוני של הלימוד, כדאי לרשום את השאלות ולא להתעכב עליהן, אך יש להבחין בין שאלות של בירור והבנה של פשט הסוגיה, שדרךן בונים את ההבנה הבסיסית, לבין שאלות מעמיקות שעליהן יש להתעכב בשלב מאוחר יותר כמו שהוזכר.